

Особливості традиційного виховання в сім'ях білоруських селян XIX–XX століття

Любов Ракова

In the article within the limits of the systemic-functional approach the major features of family education traditions family of Byelorussians in XIXth –XXth centuries are considered; education and socialisation problems; mechanisms of transmission of cultural values of a family to the following generations; the role of labour activity as basic tradition of education of children at Byelorussians is analyzed.

У артыкуле ў рамках сістэмна-функцыянальнага падыходу разглядаюцца найбольш важныя асаблівасці традыцый сямейнага выхавання беларусаў у XIX–XX ст.; праблемы выхавання і сацыялізацыі; механізмы трансмісіі культурных каштоўнасцей сям'і наступным пакаленням; аналізуецца роля працоўнай дзейнасці як важнейшай традыцыі выхавання дзяцей у беларусаў.

Кожний народ має свої традиції, які в тій чи іншій мірі збереженості передає нащадкам. Найважливіші з них – виховні традиції як ядро, стрижень національної культури загалом. Білоруси протягом століть випрацювали оптимальну систему виховання й навчання дітей, підлітків, молоді, яка повинна була передавати життєво необхідні навички, уміння, знання про природу й соціальні зв'язки в громаді. Їх необхідно транслювати всіма засобами: через сім'ю, літературу, школу й позашкільні та культурні установи, радіо, телебачення – для вирішення головного завдання – виховання морально-досконалого, розумного, фізично загартованого громадянина. Селянство як група – основа нації, а селянська сім'я з її функціями: репродуктивною, виховною, господарсько-побутовою, соціально-статусною, економічною, рекреаційною, емоційною – охоронець найкращих національних традицій виховання. Проте частка сільських сімей щодо загальної кількості населення неухильно зменшувалася – з 86,5 % наприкінці XIX ст. (1896–1897 рр.) до 28 % на початку XX ст. (2005 р.) [27, с. 61]. Разом із руйнацією традиційного способу життя селянина відбувалася й руйнація традицій.

Динамічні процеси, що відбуваються сьогодні в суспільстві, зумовили зміни традиційних базових цінностей сім'ї, норм і правил, які відповідно викликали оновлення соціокультурного досвіду, хоча й не завжди позитивного характеру. Сім'я, у тому числі й сільська, поступово втрачає статус основного інституту соціалізації дітей, посилюється вплив молодіжної субкультури та засобів масової інформації, які нав'язують їй не найкращі зразки суспільної поведінки. Нинішнє білоруське суспільство потребує системних змін у вихованні й соціалізації, але в підґрунті таких змін потрібно закласти характерні особливості етнічної культури. Відсутність цілісного історичного аналізу процесу виховання та соціалізації дітей, теоретичного осмислення й обґрунтування еволюційних змін, що відбулися в сімейних

традиціях селянської сім'ї протягом двох століть, актуалізує дане дослідження.

Наукові публікації XIX – першої половини XX ст. (М. Довнар-Запольський, М. Никифоровський, Е. Романов, П. Шейн, М. Федаровський, Ю. Крачковський, П. Шпілевський, М. Касперович та ін.), які містять дослідження про дитячий вік білорусів, функції і становість окремих вікових груп у традиційній сім'ї та громаді, заняття, ігри (забави), долучення до роботи, свята й обряди, ґрунтуються на етнопедагогічному підході; вони нечисленні, здебільшого описового характеру та свідчать про вузькопедагогічний погляд на проблему. Окрім того, у працях означеного періоду недостатньо уваги приділено статевовіковій проблематиці, ролі сім'ї та роду у вихованні й соціалізації дітей тощо.

Важливий внесок у дослідження особливостей традиційного виховання дітей білоруського села зробив дореволюційний педагог, етнограф і фольклорист А. Богданович, висунувши ідею застосування народної педагогіки в цьому процесі. Збираючи етнографічний і фольклорний матеріали в різних регіонах Білорусі, систематизуючи знання, спостерігаючи за життям селян, науковець виокремив щодо обговорюваного питання важливі принципи: природоздатність, виховання роботою і в роботі, пріоритет сімейного виховання перед громадським, врахувавши вікові особливості дітей [14; 15]. Він дійшов висновку, що народні виховні традиції мають глибоке коріння – чітке розуміння народом необхідності виховання відповідно до своїх ідеалів. Сімейне виховання усвідомлювалось як цілеспрямований вплив на розумові, моральні, фізичні сили й спрямування здібностей дитини, адже воно впливає й на все подальше життя людини. Тому батьки відповідали за вчинки й поведінку своїх нащадків. Ці постулати і сьогодні актуальні.

У працях А. Богдановича важливе місце відведено залученню дітей до праці, вихованню працьовитості як основної доброчинності. Ця ідея закладена в підґрунті системи народного виховання і має прагматичну спря-

мованість. Науковець звернув увагу і на виховний потенціал фольклору, де зафіксовано історико-педагогічний досвід народу. На думку педагога, цей досвід необхідно використовувати як джерело вивчення традицій сімейного виховання білорусів. Одне з найважливіших теоретико-методологічних положень А. Богдановича – взаємодія та взаємозбагачення народної і наукової думки для вдосконалення виховного процесу, збереження й розвиток етнічної культури. Незважаючи на певні недоліки, праці дореволюційних дослідників і нині мають неабияку цінність. Аналітичний огляд літератури засвідчив, що для вивчення традицій сімейного виховання в другій половині XIX ст. вже був базис; до наукового обігу введено численні емпіричні дані. Без цих досліджень здійснити реконструкцію сімейних виховних традицій білорусів XIX ст. було б неможливо.

У 1990-і роки педагоги разом із психологами, соціологами, медиками провели комплексне вивчення проблем сімейного виховання, виховання дітей у дошкільних і шкільних закладах, що мало й прикладне значення. Дослідження з народної педагогіки проводили С. Снапковська, І. Калачова [19], В. Балбас [16], В. Чечат та ін. Більша частина цих праць мала практичне спрямування і призначалася не лише батькам, але й викладачам, вихователям, соціальним педагогам шкіл тощо. У коло зацікавлених фахівців увійшли також морально-виховний потенціал народної педагогіки, роль етнопедогогіки в системі педагогічної культури, вплив на сімейне виховання зовнішніх і внутрішніх факторів, питання послуговування традиціями народної педагогіки в сучасному вихованні тощо. За І. Коном, «історія дитинства, як і його етнографія, не може існувати поза широким соціокультурним контекстом; враховує еволюцію засобів виробництва, статевовікової стратифікації, типів сім'ї, системи споріднених, сусідських та інших міжособових відносин, а також ціннісних орієнтацій культури» [20, с. 54].

В етнографічному вивченні традицій виховання важливе значення мають праці Т. Кухаронок [22; 23], Г. Курилович [21], І. Чаквіна [28]. Ґрунтуючись на достовірних джерелах (архівні, нарративні, соціологічні), вони чимало уваги приділили темі еволюції сім'ї, аналізу значного фактичного матеріалу про селянський побут, статусні гендерні ролі, свята й обряди. У їхніх працях акцентовано увагу на традиційності селян у всьому: в одязі, харчуванні, землеробських заняттях тощо.

Результатом роботи над розділами державної теми «Традиційні форми побуту і матеріальної культури білоруського етносу», яка виконана у відділі етнології ІМЕФ НАН Білорусі (1999–2000), є монографія «Еволюція традицій сімейного виховання білорусів у XIX–XX ст.», розділ «Традиції виховання» у п'ятому томі багатотомного видання «Білоруси», а також понад 30 публікацій у різних виданнях.

Сім'я білорусів як інститут виховання і соціалізації.

У будь-якій громаді сім'я функціонує як інститут відтворення людини, її виховання й соціалізації в культурі етносу. При цьому сім'я є інститутом, де формується

перший і найцінніший досвід, де діти набувають важливих трудових навичок, засвоюють основні норми та правила поведінки. Селянська сім'я в традиційному білоруському суспільстві становила соціальний інститут з упорядкованим механізмом внутрішньосімейних відносин, із чітко фіксованими обов'язками кожного її члена відповідно до статевовікових розподілів праці. Джерелом духовно-морального виховання були молитви, відвідування церкви або костюлу, іконошанування. Господарем, главою сім'ї вважали батька. Сім'я для дітей – природний осередок проживання та виховання, яке уособлюють батьки, рідні. Для успішного виконання традиційною сім'єю своєї важливої функції, яка була основою добробуту, потрібна була значна кількість дітей, що стимулювало народження в пореформений період великої кількості дітей.

Під час виховного процесу, а також під впливом культурного осередку цілеспрямовано передавали народні культурні цінності. На думку Г. Волкова, спадкоємність поколінь забезпечується передусім вихованням у сімейних традиціях, які характеризуються стійкими стереотипами поведінки, однаковою формою мислення [17, с. 179–185]. При цьому стрижневим компонентом системи виховання дослідник вважає працю [17, с. 205, 209].

У традиційній сім'ї наслідування та спадкоємність цінностей культури здійснювалися за допомогою закріплення у свідомості інформації про норми людської поведінки на основі конкретного прикладу – традиції, тобто збереженні, оновленні й передачі з покоління в покоління відібраних громадською думкою зразків культури і насамперед випробуваних способів діяльності, поведінки. Дітей у сім'ї з наймолодшого віку долучалися до традицій протягом багатьох століть. Найбільш стійкі й досконалі національні традиції дійшли до нашого часу і мають велике виховне значення. Це традиції працелюбства, колективізму, взаємопідтримки й взаємодопомоги, духовно-морального виховання, моральної поведінки дітей і молоді, слухняності, поваги до батьків і старших узагалі, поваги до традицій предків, знання свояків і членів роду. Сімейні традиції виховання включають звичаї, духовні цінності, норми і правила поведінки, усталені в сім'ї методи та способи виховання, які транслюються кожному новому поколінню. Велику роль у цьому відведено сімейно-побутовим звичаям, святам і обрядам, які регулюють життя окремої сім'ї, маркують найважливіші події сім'ї загалом і кожного її члена зокрема.

Кожне нове покоління не випрацює і не може випрацювати знову всієї сукупності ціннісних уявлень, необхідних для нормального функціонування суспільства. Тому воно використовує набір акумульованих цінностей попереднього покоління, з яких і формує свою своєрідну систему цінностей. Найбільш стабільні етнічні цінності, які завдяки процесу трансляції набувають властивостей нормативного впливу на особу через виховання, звичаї, обряди тощо. Сільська сім'я залучає дитину до духовного досвіду білорусів: виховує чуйність до близьких, зберігає і передає рідну мову,

культурну спадщину народу, формує національну свідомість та самоідентифікацію, принципи етичного поведіння тощо. Спадкоємність цінностей, які накопичені попередніми поколіннями, відбувається в ході соціалізації. Головна ідея наукового дослідження полягає в тому, що створення й нормальне функціонування повноцінних національних систем виховання можливе лише на основі наукової концепції збереження та використання всього комплексу народних виховних традицій, які є здобутком не лише національної білоруської, але й загальнолюдської культури.

Найбільш активно й успішно функцію виховання та соціалізації дітей, починаючи з раннього віку, здійснювала традиційна сільська сім'я, що проіснувала до 1920-х років. Вона була господарською одиницею, де потреба трудового внеску кожного члена в скарбницю сім'ї досить велика. Батьки в такій сім'ї, яка була окремою соціальною спільністю, орієнтували дітей на колективну діяльність, співпрацю, взаємовиручку в сім'ї та індивідуальні соціальні досягнення поза домом, і це зумовлювало спрямованість її виховних традицій. У першому випадку намагання батьків спрямовані на єднання сім'ї як колективу, у другому – проглядається орієнтація на індивідуальність. Успішність соціалізації дітей пов'язана зі здатністю батьків урівноважувати обидва напрями сімейної стратегії, які відігравали важливу роль у житті людини. У сім'ї була і залишається гендерна спадкоємність зразків поведінки та ролей, які трансливалися від батька – синові, а від матері – дочці.

Соціалізація – загальний процес засвоєння соціальних ролей через взаємини між людьми впродовж усього життя [24, с. 242]. Ефективність соціалізації, яка стає результатом виховання, безпосередньо пов'язана з методами виховання в сім'ї (підтримка, авторитет, влада, контроль, співробітництво та ін.), з урахуванням психологічних особливостей дитини, факторів росту, статі, а також структури сім'ї (велика патріархальна, нуклеарна, неповна, розширена тощо), з наявністю біологічних батьків, зростання членів сім'ї та ін. Впливають такі історичні й культурні фактори, як умови життя поколінь, етнічна та релігійна належність сім'ї. За різних відмінностей в умовах життя та відповідно в життєвому досвіді поколінь, зразків їхньої поведінки відбувається скорочення їхнього взаєморозуміння й послаблення інтерналізації сімейних цінностей. Етнічна й релігійна належність сім'ї впливає на соціалізацію дітей як культурний фактор, коли діти повинні узгоджувати культурологічні норми сім'ї з нормами соціального оточення, а батьки допомагають їм адаптуватися для комфортнішого входження в нього.

Роль факторів структури сім'ї помітна на прикладі великої патріархальної сім'ї, яка краще адаптує дітей до практично-орієнтованої діяльності («усі повинні працювати»). Наявність у сім'ях представників старшого покоління (дідусь, бабуся) компенсує здебільшого втрату батька чи матері та виконує замісну функцію. При цьому досягнення основної мети соціалізації – набуття дитиною соціальної компетентності (нави-

чок, ролей, моральної та фізичної зрілості, високого ступеня незалежності) – можливе при дотриманні принципів задоволення потреб самої дитини, потреб інших членів сім'ї як цілісної системи [18, с. 27].

Процес «розселяння», який активізувався в кінці 1920-х років, сприяв процесу урбанізації, швидкому зменшенню кількості сільських сімей і збільшенню міських. Тільки за 30 років (1959–1989 рр.) у Білорусі частка сільських сімей зменшилася із 69 % до 36 %, а на 2005 рік їх залишилося лише 28 %. Відомо, що від стабільності й стійкості сім'ї, як найвпливовішого соціального інституту, залежить не тільки репродукція нових поколінь, відтворення та збереження культури, але й стабільність і стійкість розвитку самого суспільства.

Сім'я в будь-якому суспільстві – основний носій соціокультурних зразків (господарчих, морально-етичних та ін.), які накопичуються багатьма поколіннями, транслиуються з покоління в покоління, виконуючи таким чином важливу роль щодо збереження цілісності соціальної системи. Культурні цінності у сфері побуту, які є основним зберігачем історичної пам'яті культури, менше піддаються змінам. Цінності побутової культури формуються та існують у межах сім'ї і найяскравіше проявляються в традиціях сімейного виховання. Сімейні традиції – основа становлення особистості дитини, формування її ціннісних орієнтирів і цілісної свідомості. У культурі білорусів побутовали такі важливі традиції сімейного виховання, які дозволяли народу протягом століть зберігати культурні надбання й виховальні парадигми, що сприяють розвитку суспільства та тлі збереження національних традицій.

Традиційна (патріархальна) сільська сім'я, що проіснувала декілька століть і була найбільш архаїчним типом, спиралася у виховному процесі на звичаї і традиції родини, її традиційну культуру, мала численні апробовані часом способи та методи виховання. Прищеплюючи високі моральні якості, прийняті старшим поколінням, вона була опорою традиційної білоруської культури та цінностей. У традиційній сім'ї етнокультурний і соціальний досвід, сімейні традиції, обряди, звичаї, статеві ролі, стиль стосунків і поведінки засвоювалися цілеспрямовано, поступово й ефективно, починаючи з раннього дитинства. Норми, що формували традицію сімейного виховання традиційного суспільства, були обов'язковими («так треба», «так робили наші діди»). Вони характеризують аксіологічний спосіб передачі традиції від одного покоління до іншого.

Мета сімейного виховання – соціалізація молоді, вироблення навичок життя в суспільстві, які формувалися на основі народного уявлення про ідеального члена традиційної спільноти. Увесь уклад життя селянина сприяв вихованню дитини працею і в праці, виховував повагу до старших і турботливе ставлення до молодших. Найважливішими традиціями були: суворість і вимогливість у сімейних взаєминах, особиста відповідальність кожного члена сім'ї за доручену йому справу, взаємодопомога та взаємовиручка, повага до батьків і старших узагалі, батьківське благословіння,

сумлінність, доброзичливість, скромність, повага до праці та людини, провідна роль родинних стосунків та ін. У традиційній сім'ї родинні стосунки були просякнуті духом патерналізму. У ній одностайно визнавали владу батька (господаря), а всі сфери життя сім'ї регулювалися патріархальною традицією поваги до глави сім'ї, якому належала вирішальна роль у розв'язанні внутрішньосімейних проблем. Літні люди виступали беззаперечними авторитетами в релігійно-моральній та обрядовій традиції, зберігачами історичних знань.

Основним напрямом етнографічного вивчення родинних зв'язків і їхньої ролі у вихованні та соціалізації дітей і молоді було дослідження нормативних народних уявлень про рідню та свояків та їхньої термінологічної інтерпретації. Реальна практика поведінки між рідними у вітчизняній науковій літературі майже не висвітлена, за винятком відносин між найближчими родичами (батьки – діти, брати – сестри, дідусь, бабуся – онуки). Тому в даній роботі було поставлено завдання проаналізувати ширший спектр соціальних зв'язків: між подружжям, батьками й дітьми, братами й сестрами (у тому числі двоюрідними й троюрідними), кумами та хрещеними батьками тощо.

У колишній сім'ї родинно-свояцькі зв'язки ефективніше, ніж сьогодні, виконували свою роль. Від широкого кола близької рідні діти засвоювали соціальні правила, які назавжди залишалися з ними й формували їхні майбутні соціальні ролі. Опора на традиційний досвід забезпечувала тісний зв'язок між поколіннями, об'єднуючи їх в одне ціле. Найбільшу роль відіграла близька рідня, яку об'єднував обов'язок взаємодопомоги, моральної та матеріальної підтримки. У традиційній сім'ї діти з великою приязню ставилися до батьків, а також одне до одного. Рідня об'єднувала родичів по чоловічій і жіночій лінії. У XIX – XX ст. родинні відносини відігравали роль солідарності й підтримки у важких ситуаціях, дисциплінарного впливу на особу. Рідня брала активну участь у вихованні дітей.

Для розуміння соціалізаційного осердя важливе значення мають виховальні приписи батьків (їхні відносини до народження дітей, хто має їх виховувати). Більшість опитаних мешканців вважає, що виховну функцію повинні виконувати обоє батьків однаковою мірою, хоча кожен із них виховує по-своєму. Опитування показало, що в середовищі молоді виховання й соціалізація зберігають елементи традиційного виховання в сім'ї: старшинство батьків, авторитет батьків, старших братів і сестер, необхідність турботи старших про молодших, висока ціннісна орієнтація на сім'ю, розподіл обов'язків у сім'ї за віковим і гендерним принципом тощо.

Традиції трудової діяльності дітей. Трудова діяльність завжди відіграла важливу роль у процесах виховання й соціалізації дітей. Вона сприяє засвоєнню та пізнанню дітьми соціальних норм, ролей, приписів, зразків поведінки, звичаїв тощо. Селянин добре усвідомлював роль праці як основи свого життя, тому вбачав у ній головний засіб і метод виховання. Виховання в праці та працею, по суті, є стрижнем народної педагогіки білорусів. У процесі взаємодії дітей і дорослих діти спочатку

є об'єктом відносин і лише з набуттям трудових знань, умінь, навичок отримують статус суб'єкта своєї соціалізації, одночасно змінюється і їхній статус у сім'ї.

Господарські обов'язки розподілялися за статевіковим принципом. Хоча бували й відхилення від традиційних правил. За спогадом респондентки з Могильовщини (кінець XIX ст.), син ходив разом із дівчатами «у ночлежки» (різновид «папрадак»), де пряв куделю. У селі був хлопець, який добре ткав [6, арк.43]. Повсюдно можна було натрапити на дівчат, які вміли косити, рубати дрова, носити важкі мішки зі збіжжям тощо. Таке відхилення від традиційного розподілу праці на чоловічу й жіночу було пов'язане з небагатодітністю (коли в сім'ї була одна дочка чи один син), а також зі смертю одного з батьків, що змушувало виконувати незвичні, важкі, але потрібні обов'язки. У великих сім'ях виникала необхідність віддавати дітей у родини далеких родичів чи заможних селян: пасти домашню птицю й худобу, допомагати на кухні, полі, городі тощо. Ця традиція, за свідченням респондентів, проіснувала до 1920–1940-х років.

Традиції праці, життя й виховання «у людзях» відомі багатьом народам із докласового й ранньокласового суспільства, де культивували обов'язкове виховання поза рідною сім'єю («аталицтво» в абхазів, «дядькування» в білорусів та ін.). Такий інститут виховання, як «дядькування» активно пропагувала шляхта, віддаючи своїх дітей магнатові чи в селянську сім'ю для соціалізації: засвоєння селянського трудового й морального досвіду, навичок праці, долучення до культурних цінностей, найважливішими з яких були рідна мова, звичаї, обряди, традиції.

Родинні традиції ґрунтувалися як на особистому сімейному досвіді й моральних цінностях, так і на досвіді всього роду, а також на національних педагогічних традиціях білорусів загалом. Історична пам'ять народу зберегла їх у фольклорних творах. Важливими засобами традиційного виховання були афоризми: приказки, примовки, загадки, побажання тощо. Білоруси незалежно від соціального, вікового, інтелектуального статусу вживали їх у повсякденному житті, пристосовуючи до зручної ситуації. Афоризми, короткі й місткі, пронизували всю систему виховання й були дотичні до будь-яких ситуацій. Вони повинні були розвивати й підтримувати в дитині найкращі людські якості, що уможливлювала їхню зручність для запам'ятовування й пізнання народних педагогічних заповідей форма, коротка й стисла, яка зберігалася протягом багатьох століть і полегшувала трансляцію афоризмів новим поколінням. Використання різноманітних фразеологізмів у сімейному вихованні допомагало дітям краще засвоїти конструктивні рольові поведінки, а також життєві норми та цінності.

Сім'я, що характеризується найбільшою інтенсивністю емоційних зв'язків – перший і головний у житті дитини аспект соціалізації, порівняно з іншими (дошкільні заклади, школа, громада однолітків). Особливо важливою була її роль у традиційному суспільстві Білорусі XIX ст., де сім'я накопичувала досвід

попередніх поколінь у формі традицій і ціннісних орієнтацій. Згідно з етнографічними даними, найстійкішими виявилися засвоєні в сім'ї в ранньому дитинстві взірці поведінки («змалку рабіла сє па доме», «бацьку шанавали з дзяцінства», «дапамагалі адзін аднаму за сягды») [13, арк. 14, 23, 26]. Це було зумовлено високим ступенем адаптації дитини саме в ранньому віці.

Роль праці у вихованні людини підкреслював відомий учений у галузі етнопедагогіки Г. Волков, який писав: «Праця – початок виховання у справжньому сенсі цього слова, працелюбство – кінцевий результат виховання і наслідок формування підростаючого покоління» [17, с. 147]. Працю на землі білоруси розглядали не лише як необхідність, але і як священний борг перед пращурами. Традиційне білоруське працелюбство й нині є їхньою етновизначальною рисою. У кожній сім'ї батьки привчали дітей до практичного життя та своїм власним прикладом показували, як треба жити: «не чыні іншаму, што табе не міла».

У селянській сім'ї, яка була господарською одиницею, існувала велика потреба в робочих руках. Тому всі діти (навіть коли їх багато) сприймалися не як тягар, а як помічники, що змушувало селянина змалку привчати їх до праці. Селянське розуміння того, що «се павінны працавать», висувало принцип поступового поэтапного привчання до праці з дитинства з метою формування звички до неї. Привчання відбувалося поступово, у міру зростання дитини.

У кожній культурі відомі свої стандарти, згідно з якими початкове привчання до праці починалося в певному віці. В одних народів працювати починали з шести–семи років, в інших – з чотирьох–п'яти. Вік 4–5 років вважали періодом раннього привчання до праці, що характерно й для білорусів. Згідно з етнографічними даними більшості респондентів, перший досвід навчання праці починався з трьох років і навіть раніше, коли дорослі навмисно доручали дітям принести чи подати яку-небудь річ. Участь кожної дитини в трудовій діяльності була необхідною і цінною тому, що навіть найнезначніша, на перший погляд, дитяча робота вивільняла дорослим час для важливіших справ у господарстві. При цьому в сім'ї заохочували бажання найменших виконати будь-яку роботу, яку вони спочатку виконували невміло, але поступово навчалися й набували стійких навичок [3, арк. 10; 13, арк. 22; 13, арк. 4 та ін.]. Уже п'ятирічні діти мали певні обов'язки, їм доручали підмести в хаті, на дворі, доглядати за молодшими братами й сестрами, а в літню пору нарвати трави для свиней, кролів, пильнувати город від курей і худоби тощо. До семи літ діти були вже справжніми помічниками батьків, добре виконуючи нескладну домашню роботу.

Окрім участі в трудовій діяльності, яка для білоруських дітей традиційно починалася з п'яти–шести років, а іноді й раніше, вони знайомилися із системою мір і ваги, привчалися бережно ставитися до домашньої живності, знаходити й правильно використовувати лікарські рослини. Моральних істин діти навчалися з

конкретних життєвих ситуацій. Змалечку набували навичок поводження з маленькими братами й сестрами, від матері навчалися співати колискові, забавляти немовлят тощо. Маленька няня вміла перепеленати дитину, дати їй сусолку (соску), погойдати на руках.

Перелік трудових дитячих обов'язків був чималий, мав сезонний характер і включав рільництво, городництво, садівництво, тваринництво, збиральництво. Дещо більше вільного часу було взимку, але й тоді для дітей знаходили якусь справу: нагодувати худобу, принести води з криниці, прибрати в хаті та ін. Довгими зимовими вечорами діти (переважно дівчатка) разом із мамою скубли пір'я для подушок, прали, вишивали, шили, плели мереживо. Частина селянства, не маючи змоги впоратися із сільськогосподарською роботою влітку, коли її було найбільше, залишала на зиму частку висушених снопів для обмолоту в клуні, і молотьба часом тривала до Коляд [13, арк. 7]. Важливим заняттям малих дітей улітку було збирання грибів, ягід, лікарських рослин, які взимку суттєво доповнювали раціон селянина. Дитячим обов'язком було надерти лика або нарізати лози для личаків, кошиків та інших речей. Жодну селянську дитину в традиційній сім'ї не минало таке заняття, як пастухування. З п'яти – шести років діти пасли домашню птицю (курей, гусей, качок), пізніше – кіз, свиней, корів, коней. Це нескладне, на перший погляд, заняття вимагало від дітей відповідальності за шкоду, яку при недогляді завдавала худоба чи птиця. До того ж треба було вставати вдосвіта, щоб пасти коней, корів. У спекотні літні дні дітям нелегко було втримати худобу на пасовищі, тому що її непокоїли гедзі, мухи.

Характеризуючи працю дітей у традиційній сім'ї, відомий білоруський історик та етнограф М. Довнар-Запольський писав, що діти з ранніх років виконують певні господарські обов'язки, і що менша сім'я, то раніше сільський підліток знайомиться із важкою працею. З п'яти років дитина доглядає своїх маленьких братів і сестер, із семи – восьми – уже пастух. З 12-и років хлопчик починає практикуватися в землеробстві: загібає сіно, боронує, з 15-и років косить, з 17-и працює із сохою, стаючи до 20-и вже справжнім хліборобом. Дівчина також у віці 17–18-и років знає всі жіночі роботи.

Трудове виховання в сім'ї було основним засобом передачі досвіду та знань молодому поколінню. Восени довгими й темними вечорами сім'я збиралася біля каганця й робила те, що відповідало цій порі року: батько плів ятір, жінки пряли, а син гнув обручі для різних бочок.

Добра праця, згідно з уявленнями білорусів, вважалася основою добробуту, престижу сім'ї. А працелюбство, як традиція, було найважливішою ознакою певної сім'ї та роду [1, арк. 4; 16, арк. 12; 6, арк. 2 та ін.]. Недарма здатність молоді (дівчини або хлопця) до праці завжди враховували, вибираючи нареченого чи наречену, і цінували як важливу рису характеру людини, що була головним критерієм її оцінювання. У білорусів здавна існував звичай взаємодопомоги. «Талака», «помачы» – форма колективної роботи всіх мешканців

села під час будівництва хати, збирання врожаю в сусідів, сваяків, у якій брали участь і діти, осягаючи соціальні норми, цінності й зразки поведінки: навички колективізму, взаємодопомоги й взаємовиручки в безпосередній діяльності, в атмосфері шанобливого й добрососуського ставлення до праці. На полі сусіда, згідно зі звичаєвим правом, треба було працювати старанніше й краще [6, арк. 34].

З давніх-давен найважливіші періоди сільськогосподарської праці супроводжувалися святами й обрядами (окремі з яких збереглися дотепер), які підкреслювали престиж старанної праці людини та сприяли зміцненню традицій. Так, наприклад, після закінчення толоки під час будівництва хати, збирання врожаю тощо прийнято було частувати її учасників. Будь-яке свято чи обрядове дійство обов'язково супроводжувалося піснями, доброзичливими побажаннями господарям і подякою учасникам, що сприяло вихованню в дітей особливого ставлення до праці як найважливішої потреби людини, як священного обов'язку кожного зробити свій посильний внесок у добробут сім'ї, роду, общини. На нашу думку, пісні, які в традиційній культурі зазвичай супроводжували працю жінок (під час жнив, збирання льону, сіна тощо), були тим чудовим фоном, який полегшував саму роботу, надаючи більше бадьорості, сили і, зрештою, естетичного задоволення тим, хто її виконував. Передача цього досвіду спочатку йшла шляхом горизонтальної трансмісії дітям від матері і бабусі, згодом вертикальної – у молодіжній групі. Як зазначали сільські респонденти, ця традиція існувала і у радянські часи. У колгоспах і радгоспах усім селом відзначали зажинки й дожинки, свята врожаю та інші сільськогосподарські свята. Діти брали в них безпосередню участь, оскільки працювали разом із батьками під час літніх канікул.

У селянській сім'ї існувала велика потреба в робочих руках. Сім'я як окрема соціальна спільнота мала пріоритет у сфері орієнтації трудової діяльності дітей на колективну роботу, кооперацію, взаємодопомогу в сім'ї. «Усе павінны працавать» – народний принцип, який диктувала селянська мораль і підтримувала народна традиція.

Дане дослідження показало, що в білорусів до середини ХХ ст. передача традицій дітям здійснювалася переважно шляхом вертикальної трансмісії від старшого покоління, іноді – горизонтальної, коли культурний досвід засвоювався у стосунках з однолітками, а також непрямою трансмісією від сусідів, наставників тощо. Сьогодні для багатьох сільських дітей транслятором традиції часто стають однолітки чи школа, спеціальні гуртки тощо. Інтерналізацію сімейних цінностей стримує різка зміна умов життя поколінь, що призводить до їх відчуження. Так, поширеною є ситуація, коли більшість сімей складається з двох поколінь і не має змоги користуватися досвідом найстаршого покоління – носія, зберігача й транслятора традицій. Неспростовний факт: що більше поколінь живе в сім'ї, то глибші традиції. Добре відомо, що спільне проживання в сім'ї дідусів і бабусь сприяє якнайскорішій соціалізації дітей.

Роз'єднання зв'язків між поколіннями (руйнування співпраці та взаємодопомоги поміж близькими людьми), родинних духовних цінностей (системи звичаїв, традицій, які регулюють взаємини в сім'ї), культурного механізму трансляції традицій (розрив зв'язкового ланцюжка між поколіннями роду) послаблює процес виховання та соціалізації дітей у сім'ї. Як свідчать етнографічні дані, сьогодні в селі традиційні сімейні цінності переважної частини білорусів, що сформувалися протягом багатьох століть, у цілому змінюються в бік їх розширення й збагачення новими елементами завдяки трансмісії традиційних форм діяльності, уможлижуючи адаптування сім'ї як інституту до сучасного етапу розвитку суспільства. Спостережено й зворотну небезпечну тенденцію – відмова від перевірених часом традицій виховання, що зумовлено негативним впливом засобів масової інформації. Сім'я поступово втрачає статус основного інституту виховання й соціалізації дітей на тлі зростання впливу молодіжної субкультури та засобів масової інформації. Тим часом сімейна соціалізація та виховання виконують надзвичайно важливу роль у духовно-моральному та соціальному формуванні молодого покоління, визначаючи, по суті, долю суспільства загалом. Це ставить перед державою найважливіше стратегічне завдання підтримки сім'ї як інституту виховання й соціалізації дітей.

Відбувся перехід від традиційного розподілу ролей у сім'ї, коли батьки були суб'єктами соціалізації, а діти – об'єктами, до усвідомлення нових, партнерських, взаємин між поколіннями. Дитина в таких сім'ях відповідає за власні вчинки, а соціалізація ґрунтується на принципі рівності права та власної відповідальності дитини. Чимало батьків починає розуміти необхідність переходу від позиції жорсткого контролю, підпорядкування, опіки над дітьми до надання їм більшої самостійності у виборі життєвого шляху.

Відомо, що сучасна сільська сім'я здійснює перехід від безпосередньої трансляції дітям традиційних сімейних цінностей, багато з яких втратили свою актуальність і значення, до формування нової ціннісної структури сім'ї, інформацію про яку батьки намагаються отримати через дітей. М. Мід вважала цю особливість ознакою становлення нового виду культури – префігуративної. Діти завдяки новітнім засобам масової інформації стають її носіями, у тому числі й про культурні цінності.

Таким чином, динамічні процеси, що відбуваються в суспільстві, значно випереджають розвиток сімейного виховання й соціалізації, яка має відповідати новим історичним умовам, враховувати традиційний народний досвід. Завдяки багаторічним дослідженням етнографів білоруської традиційної культури, у тому числі й виховальної, з'ясовано найважливіші характеристики сімейного виховання, які дозволяли народу протягом століть зберігати культурні надбання та виховні парадигми, які й сьогодні сприяють розвитку суспільства на тлі збереження й трансмісії національних традицій.

Література

1. АІМЭФ НАН Беларусі. Матэрыялы Брэсцкай этнаграфічнай экспедыцыі а тара 2000 г. па традыцыях выхавання дзяцей, дзіцячым адзенні, шлюбах. – Фонд 6. – Спр. 13. – Адз. зах. 128. – Л. 1–60.
2. АІМЭФ НАН Беларусі. Матэрыялы Брэсцкай этнаграфічнай экспедыцыі а тара 2001 г. па дзіцячаму касцюму і выхаванні дзяцей у сям'і. – Фонд 6. – Спр. 13. – Адз. зах. 129. – Л. 1–48.
3. АІМЭФ НАН Беларусі. Матэрыялы Віцебска-Гродзенскай этнаграфічнай экспедыцыі а тара 1999 г. па дзіцячым адзенні і сямейным выхаванні. – Фонд 6. – Спр. 13. – Адз. зах. 120. – Л. 1–58.
4. АІМЭФ НАН Беларусі. Матэрыялы Віцебскай этнаграфічнай экспедыцыі а тара 1996 г. па сям'і і традыцыях выхавання. – Фонд 6. – Спр. 13. – Адз. зах. 83. – Л. 1–79.
5. АІМЭФ НАН Беларусі. Матэрыялы Віцебскай этнаграфічнай экспедыцыі 1969 г. аддзела этналогіі па адзенні. 1. – Фонд 6. – Воп. 11. – Спр. 247. – Л. 1–13; 2. – Спр. 261. – Л. 1–16; 3. – Спр. 273. – Сш. 13. – Л. 1–30.
6. АІМЭФ НАН Беларусі. Матэрыялы Віцебска-Магілёўска-Мінскай этнаграфічнай экспедыцыі а тара 1995 г. па традыцыях выхавання дзяцей. – Фонд 6. – Воп. 13. – Спр. 70. – Л. 1–47.
7. АІМЭФ НАН Беларусі. Матэрыялы Гомельска-Брэсцкай этнаграфічнай экспедыцыі а тара 2006 г. па адзенні, сям'і, абрадах, выхаванні. – Фонд 6. – Спр. 14. – Адз. зах. 127. – Л. 1–71.
8. АІМЭФ НАН Беларусі. Матэрыялы Гомельска-Мінскай этнаграфічнай экспедыцыі а тара 2005 г. па касцюму, сям'і, выхаванні дзяцей. – Фонд 6. – Спр. 14. – Адз. зах. 114. – Л. 1–52.
9. АІМЭФ НАН Беларусі. Матэрыялы Магілёўскай этнаграфічнай экспедыцыі а тара 2001 г. па касцюму, сям'і, дзяцінству. – Фонд 6. – Воп. 13. – Спр. 134. – Л. 1–59.
10. АІМЭФ НАН Беларусі. Матэрыялы Магілёўскай этнаграфічнай экспедыцыі 1967 г. аддзела этналогіі па адзенні: 1. – Фонд 6. – Воп. 11. – Спр. 558. – Л. 1–17; 2. – Спр. 578. – Л. 1–12.
11. АІМЭФ НАН Беларусі. Матэрыялы Магілёўска-Мінскай этнаграфічнай экспедыцыі а тара 2007 г. па традыцыях выхавання дзяцей. – Фонд 6. – Воп. 14. – Спр. 137. – Л. 1–34.
12. АІМЭФ НАН Беларусі. Матэрыялы Мінскай этнаграфічнай экспедыцыі а тара 1999 г. па шлюбах, сямейных традыцыях і дзіцячым адзенні. – Фонд 6. – Воп. 13. – Спр. 104. – Л. 1–67.
13. АІМЭФ НАН Беларусі. Матэрыялы Мінскай этнаграфічнай экспедыцыі а тара 2008 г. па традыцыях выхавання. – Фонд 6. – Воп. 14. – Адз. зах. 144. – Л. 1–40.
14. *Богдановіч А.* Педагогічныя воззренія беларускага народа // Мінскі лістак. – 1886. – № 61. – 18 нояб.
15. *Богдановіч А.* Пережитки древнего миросозерцания у белорусов: Этнографический очерк / – Мінск, 1995. – III.
16. *Болбас В.* Этычная педагогіка беларуса. – Мінск, 2004.
17. *Волков Г.* Этнопедагогика. – Чебоксары, 1974.
18. *Дементьева И.* Социализация детей в семье в условиях трансформации: тенденции, факторы, детерминанты. – Автореф. дис. на соиск. уч. ст. доктора социол. наук: 22.00.04. – М., 2006.
19. *Калачова І.* Народныя традыцыі і звычаі выхавання. Этнапедагагічная спадчына народа Беларусі / Мін-ва адукацыі Рэспублікі Беларусь, Нацыянальны інстытут адукацыі. – Мінск, 1999.
20. *Кон И.* Ребенок и общество (Историко-этнографическая перспектива). – М., 1988.
21. *Курьлович Г.* Сялянская сям'я // Сям'я і сямейны быт беларуса / В. Бандарчык [і ін.]. – Мінск, 1990.
22. *Кухаронак Т.* Семейные обряды // Белорусы. – М., 1998.
23. *Кухаронак Т.* Радзінныя звычаі і абрады беларуса: канец XIX – XX стст. – Мінск, 1993.
24. *Говард М.* Современная культурная антропология / Пад рэд. П. Церашковіча. – Мінск, 1995.
25. *Разумова И.* Фольклорная традиция семейно-родственных групп // ЭО. – 1999. – № 1.
26. *Раков А.* Демографический потенциал современного села // Человеческий потенциал белорусской деревни / Р. Смирнова [и др.]. – Мінск, 2009.
27. *Ракова Л.* Эволюция традиций сямейнага выхавання беларуса у XIX–XX стст. – Мінск, 2009.
28. *Чаквін І., Удлік І.* З гісторыі беларускай сям'і // Сям'я і сямейны быт беларуса. – Мінск, 1990.